

УДК 339.9(075.8)

Краснодєд Т.Л.*кандидат економічних наук, доцент,
Таврійський державний агротехнологічний університет***Бакіна Т.В.***кандидат економічних наук, доцент,
Таврійський державний агротехнологічний університет*

АНАЛІЗ ЕКСПОРТНО-ІМПОРТНОЇ СТРУКТУРИ СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКОЇ ТА ПРОДОВОЛЬЧОЇ ПРОДУКЦІЇ УКРАЇНИ ТА РЕЗЕРВИ ЇЇ УДОСКОНАЛЕННЯ

EXPORT AND IMPORT COMMODITY STRUCTURE OF AGRICULTURAL AND FOOD PRODUCTS AND ITS IMPROVEMENT WAYS

АНОТАЦІЯ

У статті виявлено об'єктивну необхідність дослідження товарної структури експортованої та імпортованої сільськогосподарської і продовольчої продукції. Виявлено види вітчизняної продукції, що мають найбільший попит на світовому ринку. Також визначено характер українського попиту на продукцію іноземних виробників. Водночас розглянуто резерви удосконалення експортно-імпоротної структури аграрно-продовольчої продукції. Запропоновано напрями розроблення раціональної стратегії нарощування експортного потенціалу України в контексті підвищення її конкурентоспроможності на світовому ринку продовольства.

Ключові слова: зовнішня торгівля, світовий ринок, товарна структура, експорт, імпорт, сільськогосподарська продукція, продовольча продукція, конкурентоспроможність.

АННОТАЦИЯ

В статье выявлена объективная необходимость исследования товарной структуры экспортированной и импортированной сельскохозяйственной и продовольственной продукции. Определены виды отечественной продукции, которые имеют наибольший спрос на мировом рынке. Также определен характер украинского спроса на продукцию иностранных производителей. Одновременно рассмотрены резервы усовершенствования экспортно-импортной структуры аграрно-продовольственной продукции. Предложены направления разработки рациональной стратегии наращивания экспортного потенциала Украины в контексте повышения ее конкурентоспособности на мировом рынке продовольствия.

Ключевые слова: внешняя торговля, мировой рынок, товарная структура, экспорт, импорт, сельскохозяйственная продукция, продовольственная продукция, конкурентоспособность.

ANNOTATION

In the article the objective necessity of export and import commodity structure of agricultural and food products research is justified. Types of national production which has the largest demand on the world market are found out. Also, the nature of Ukrainian demand for the products of foreign producers is defined. At the same time improvement export-import structure of agro-food products reserves are considered. Directions develop of increase the export potential of Ukraine rational strategy is offered in the context of enhancing its competitiveness in the global food market.

Keywords: foreign trade, world market, commodity structure, exports, imports, agricultural products, food products, competitiveness.

Постановка проблеми. Сьогодні світовий продовольчий ринок супроводжує набір проблем економічного та соціально-політичного характеру. Інтеграція України у світову торгівлю харчовою сировиною та відповідними

продуктами харчування теж потребує певних зусиль для протистояння, наприклад, падінню зовнішнього попиту на українську продукцію, скороченню внутрішнього виробництва, конкуренції з боку китайського ринку.

Ряд вказаних проблем обумовлює як масове зниження обсягів споживання основних продуктів харчування, так і зменшення обсягів експорту вітчизняної продукції та збільшення частки імпорту сировинної і переробної продукції. Отже, існує потреба в оптимізації структури експортно-імпортних товарних потоків, удосконаленні зовнішньоторговельної політики та розвитку імпортозаміщення, що сприятиме зменшенню дефіциту зовнішньої торгівлі України. Тому дослідження основ міжнародної торгівлі та її експортно-імпоротної структури є актуальною проблематикою в контексті світової економіки. Це положення повною мірою можна віднести до аграрно-промислового комплексу, тому аналіз товарної експортно-імпоротної структури сільськогосподарської та продовольчої продукції України є досить своєчасною та цікавою тематикою для дослідження.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Серед сучасних економістів-міжнародників та аграрників основи зовнішньої торгівлі та особливості формування експортно-імпоротної структури агропродовольчої продукції досліджували О.О. Гаркуша (виявляв ефективність зовнішньоекономічної діяльності підприємств); К.Д. Заєць (вивчав проблеми державного регулювання виробництва та проблеми підвищення конкурентоспроможності сільськогосподарської продукції); Ю.Л. Зборовська (аналізувала конкурентоспроможність продукції як умову нарощування експортного потенціалу); В.О. Луценко (розробляв заходи підвищення ефективності експортних операцій промислового підприємства); І.В. Рубан (обґрунтовував стратегію розвитку зовнішньоекономічної діяльності підприємств); І.Ю. Салькова, С.В. Следзь (аналізували структуру експорту аграрної продукції) та інші вчені.

Мета статті полягає у дослідженні товарної структури експортованої та імпортованої сільськогосподарської і продовольчої продукції, виявленні видів вітчизняної продукції, що мають найбільший попит на світовому ринку, визначенні характеру українського попиту на продукцію іноземних виробників, запропонованні напрямів розроблення раціональної стратегії нарощування експортного потенціалу України в контексті підвищення її конкурентоспроможності на світовому ринку продовольства.

Виклад основного матеріалу дослідження. До продукції сільського господарства відносять продукцію рослинного і тваринного походження, отриману внаслідок вирощування сільськогосподарських культур і використання сільськогосподарських тварин, а також обсяг зміни незавершеного виробництва у рослинництві, обсяг вирощування молодих багаторічних насаджень за рік та обсяг вирощування сільськогосподарських тварин (приплід, приріст живої маси). Продукцію оцінюють у постійних цінах, розрахованих як середньозважені ціни товарної та нетоварної частини продукції сільського господарства. Товарна частина продукції оцінена за фактичними цінами реалізації, а нетоварна – за собівартістю. За постійні ціни прийняті середні ціни 2010 року.

До продовольчої продукції відносять готові до споживання продукти, створені в результаті переробки продукції рослинного і тваринного походження, а такої виробничі відходи.

Товарну структуру сільськогосподарської та продовольчої продукції України слід розглядати з точки зору двох складових, а саме товарної структури експорту та імпорту.

Товарна структура експорту сільськогосподарської та продовольчої продукції – це співвідношення реалізованих на світовому ринку країною продуктів власного аграрно-промислового виробництва. Вона включає продукцію всіх трьох сфер АПК, починаючи від сировинного

комплексу і закінчуючи готовими продуктами переробки та відходами виробництва.

Структура імпорту сільськогосподарської та продовольчої продукції України включає ті ж самі товарні елементи, але є співвідношенням закуплених на світовому ринку і ввезених в Україну продуктів агропромислового комплексу.

В Україні ця продукція включає такі категорії: «Живі тварини; продукти тваринного походження»; «Продукти рослинного походження»; «Жири та олії тваринного або рослинного походження»; «Готові харчові продукти».

Категорія «Живі тварини; продукти тваринного походження» включає такі елементи: живі тварини; м'ясо та істівні субпродукти; риба і ракоподібні; молоко та молочні продукти, яйця птиці; натуральний мед; інші продукти тваринного походження.

До категорії «Продукти рослинного походження» відносять живі дерева та інші рослини; овочі; істівні плоди та горіхи; каву, чай; продукцію борошномельно-круп'яної промисловості; зернові культури; насіння і плоди олійних рослин; шелак природний; рослинні матеріали для виготовлення.

«Жири та олії тваринного або рослинного походження» містять жири та олії тваринного походження; жири та олії рослинного походження; комбіновані жири та олії тваринного і рослинного походження.

Категорія «Готові харчові продукти» включає такі елементи: продукти з м'яса, риби; цукор і кондитерські вироби з цукру; какао та продукти з нього; готові продукти із зерна; продукти переробки овочів; різні харчові продукти; алкогольні і безалкогольні напої; залишки і відходи харчової промисловості; тютюн і промислові замітники тютюну.

Аналіз товарної структури експорту сільськогосподарської та продовольчої продукції в Україні дасть можливість виявити, по-перше, види продукції, які мають найбільший попит на світовому ринку сировинно-харчових про-

Таблиця 1
Товарна структура експорту сільськогосподарської та продовольчої продукції

Назва товарів	Роки					
	2010	2011	2012	2013	2014	2015
Всього продукції, тис. дол. США	9935978,5	12804109,1	17905603,7	17038805,3	16668953,8	14563144,5
У відсотках до підсумку	100	100	100	100	100	100
Живі тварини; продукти тваринного походження	771386,6	936606,1	960557,4	1084105,1	1014473,9	823434,9
У відсотках до підсумку	7,8	7,3	5,4	6,4	6,1	5,7
Продукти рослинного походження	3976213,4	5531957,1	9222473,3	8875920,1	8736139,2	7971492,5
У відсотках до підсумку	40,0	43,2	51,5	52,1	52,4	54,7
Жири та олії тваринного або рослинного походження	2617314,4	3396407,0	4210625,2	3507076,4	3822031,8	3299799,1
У відсотках до підсумку	26,3	26,5	23,5	20,6	22,9	22,7
Готові харчові продукти	2571064,1	2939138,9	3511947,8	3571703,7	3096308,9	2468418,0
У відсотках до підсумку	25,9	23,0	19,6	21,0	18,6	16,9

дуктів, та, навпаки, види продукції, попит на які є невисоким, а по-друге, виявити перспективні резерви зростання цього попиту.

Аналіз товарної структури експорту сільськогосподарської та продовольчої продукції в Україні проведено на основі статистичних даних Держкомстату України за 2010–2014 роки (табл. 1).

Аналізуючи дані таблиці 1, слід зазначити наявність декількох тенденцій. По-перше, стабільне зростання вартості реалізованої на зовнішньому ринку продукції з 2010 року по 2012 рік. Всього за всіма видами продукції це зростання склало 80,2%, що має грошовий вигляд 7 969 625,2 тис. дол. По-друге, переважаюче зменшення вартості реалізованої продукції протягом останніх трьох років, яке загалом за цей період склало 14,5% (2 475 660,8 тис. дол.). На таке зменшення істотно вплинуло зменшення вартості експорту живих тварин і продуктів тваринного походження (24,0%) та готових харчових продуктів (30,9%). Аналізуючи зміни вартості реалізованої продукції на світовому ринку за весь (2010–2015 роки) період, слід відзначити загальне зростання вартості експорту сільськогосподарської та продовольчої продукції на 46,5%. Зокрема, воно викликано переважно зростанням вартості експорту продуктів рослинного походження на 100,5% та жирів і олій тваринного або рослинного походження – на 26,1%. Аналізуючи власне структуру експорту, можна відзначити, що найбільші надходження належать продуктам рослинного походження, потім жирам і олійним продуктам та готовим харчовим продуктам. Середня питома вага за шість років кожного з цих видів продуктів в загальній вартості експорту склала 49,0%, 23,7% та 20,8% відповідно. Отже, збільшення експорту цих товарних категорій можна приймати як резерв удосконалення його товарної структури. До того ж треба відзначити такий позитивний момент, як щорічне зростання частки продуктів рослинного походження в загальній вартості експорту (14,7 відсоткових пунктів за шість років), чого, на жаль, не можна сказати про жири-олійні та готові харчові продукти.

Аналіз товарної структури експорту живих тварин та продуктів тваринного походження за період 2010–2015 років свідчить про таке. По-перше, відбулося зниження частки продажу по цій категорії у загальній вартості експорту на 2,1 відсотковий пункт. По-друге, відбулося загальне зростання вартості експортованої на світовий ринок продукції по цій категорії, яке склало 6,7%, що в грошовому виразі становило 520 48,3 тис. дол. Це відносно невелике зростання вартості викликано двома тенденціями зміни вартості експорту. По-перше, значним приростом вартості експорту власне живих тварин (на 605,0%) та м'яса і їстівних субпродуктів (на 318,8%). Проте якщо взяти до уваги той факт, що в країні не спостерігається росту про-

дуктивного поголів'я вже багато років, то можна з упевненістю стверджувати, що це зростання викликано ростом цін на товари даної категорії та інфляційними чинниками. По-друге, відбулося зменшення вартості експорту молока та молочних продуктів, яєць птиці, натурального меду (40,4%) та риби і ракоподібних (на 38,1%). Проте рибна категорія, на відміну від молокопродуктів, займає невелику частку в структурі експорту аграрно-промислової продукції (0,2% і 6,5% із 7,8% в 2010 році та 0,1% і 2,7% із 5,7% в 2015 році відповідно), тому вирішальну роль у зміні вартості експорту відіграють, звісно ж, кризові зміни показників саме у молокопродуктовому комплексі. Тобто функціонування на повну потужність вітчизняних м'ясо-молочних виробничих підкомплексів з рівнем рентабельності, який не спадає, є запорукою підвищення експортного потенціалу країни за умов повноцінного сировинного забезпечення.

В товарній структурі експорту продуктів рослинного походження зі значним відривом від інших видів продукції по цій категорії переважають зернові культури. Їх питома вага в загальній вартості експорту сільгосппродукції в середньому за 2010–2015 роки становила 35,1%, і треба відзначити, що має місце тенденція до її постійного зростання. На другому місці знаходяться насіння і плоди олійних рослин (їх середня питома вага в загальній вартості експорту аграрно-промислової продукції за шість років становить 10,7%, проте не має тенденції до зростання). Тобто підвищення обсягів виробництва та реалізації зернових та олійних культур також є резервом нарощування експортного потенціалу України. Інші види продуктів рослинного походження не задають значного впливу на продовольчий експортний потенціал країни, бо їх вартісні надходження в структурі реалізації аграрно-промислової продукції займають мізерну частку (переважно менше 1,0%). Щодо вартісних показників, то тут треба відзначити загальне зростання по всій категорії продуктів рослинного походження вдвічі, яке відбулося переважно за рахунок зростання вартості реалізованих зернових на 145,5%.

Щодо товарної структури експорту жирів, олій тваринного або рослинного походження та готових харчових продуктів, то слід зазначити, що їх питома частка в загальній структурі експорту сільськогосподарської та продовольчої продукції знаходиться приблизно на одному рівні, на другому місці після зернових. Тобто за умови ефективної маркетингової стратегії, орієнтованій на світовий сировинно-продовольчий ринок, реалізація продукції по цим товарно-експортним категоріям забезпечить нарощування аграрно-промислового експортного потенціалу країни. Якщо розглянути вартісну структуру експорту готових харчових продуктів, то можна побачити, що найбільшу питому вагу мають залишки і відходи харчової промисловості. Це

єдина категорія, що має тенденцію до стабільного зростання питомої ваги в загальній вартості експорту сільськогосподарської і продовольчої продукції з 2010 року до 2015 року (з 4,8% до 6,8%) і має досить високий експортний потенціал, враховуючи невеликі витрати на виробництво. Найменшу питому вагу мають продукти з м'яса риби – 0,3% в структурі загального експорту аграрно-промислової продукції (середнє за шість років). Щодо зміни загальної експортної вартості продукції за 2010–2015 роки, то загальне зростання слід відзначити тільки по жирам та оліям тваринного або рослинного походження на 26,1% (або 682 484,7 тис. дол.), із готових харчових продуктів – по готовим продуктам із зерна; залишкам і відходам харчової промисловості; тютюну і промисловим замінникам тютюну (5,4%; 107,8% та 64,0%, або 13 628,0; 516 714,9 та 136 899,1 тис. дол.).

Товарна структура імпорту сільськогосподарської та продовольчої продукції демонструє відносну картину щодо того, які продукти сировинно-виробничої потужності країни не дають змогу виробити в достатній кількості для задоволення власних потреб сьогодні та на ближчу перспективу, а також певною мірою демонструє рівень конкурентоспроможності на світовому продовольчому ринку.

Аналіз товарної структури експорту сільськогосподарської та продовольчої продукції в Україні проведено на основі статистичних даних Держкомстату України за 2010–2015 роки (табл. 2.).

У товарній структурі імпорту сільськогосподарської та продовольчої продукції України протягом останніх шести років переважають готові харчові продукти. Їх середня питома вага за 2010–2015 роки становить 43,2%, потім продукти рослинного походження – 31,2%, живі тварини і продукти тваринного походження – 19,7% та жири і олії тваринного або рослинного походження – 5,9%. Позитивним моментом є те, що загальна вартість імпортованої сільськогосподарської продукції за 2010–2015 роки

знизилася на 39,5% (2 279 114,2 тис. дол.), зокрема по всім категоріям продукції: живі тварини та продукти тваринного походження – на 55,9%; продукти рослинного походження – на 26,7%; жири та олії тваринного або рослинного походження – на 59,6%; готові харчові продукти – на 35,8%. Залежно від видів імпортованої продукції, з одного боку, це може означати обмеження фінансових можливостей країни для придбання імпортованої сільськогосподарської та продовольчої продукції, а з іншого – удосконалення і нарощування відповідних власних виробничих, економічних та інших можливостей для підвищення рівня самозабезпечення вітчизняною продукцією. Але, враховуючи високу питому вагу закупівлі готових продуктів харчування на світовому ринку, говорити про зміцнені і нарощені власні виробничі потужності ще досить зарано.

Товарна структура імпорту живих тварин та продуктів тваринного походження демонструє відносно високий рівень закупівлі риби і ракоподібних (9,3% в середньому за 2010–2015 роки) в загальній структурі сільськогосподарської та продовольчої імпортованої продукції. На думку автора, це обумовлено напрямами виробничої спеціалізації в країні та високим рівнем конкуренції на відповідному світовому сегменті, що охоплює виробництво і продаж морепродуктів. На другому місці, тобто після рако- і рибопродуктів, знаходяться м'ясо та їстівні субпродукти, а також категорія «молочки», яєць і меду (6,1% та 2,3% в середньому за 2010–2015 роки). Проте, оскільки в країні досить високий експортний потенціал меду, головні проблеми щодо самозабезпечення власною продукцією по останнім двом категоріям стосуються саме м'ясо-молокопродуктового виробництва, як вже неодноразово зазначалося.

Товарна структура імпорту продуктів рослинного походження свідчить про те, що найбільш імпортованою продукцією по цій категорії в країні є їстівні плоди та горіхи, а також кава та чай (13,4% та 4,5% в середньому за

Таблиця 2

Товарна структура імпорту сільськогосподарської та продовольчої продукції

Назва товарів	Роки					
	2010	2011	2012	2013	2014	2015
Всього продукції, тис. дол. США	5 763 546,5	6 346 705,8	7 513 878,6	8 187 431,1	6 059 256,7	3 484 432,3
У відсотках до підсумку	100	100	100	100	100	100
Живі тварини; продукти тваринного походження	1 241 970,6	1 035 370,6	1 711 047,8	1 894 498,9	1 124 129,2	548 170,2
У відсотках до підсумку	21,6	16,3	22,8	23,1	18,6	15,7
Продукти рослинного походження	1 563 903,1	1 815 941,5	2 431 026,9	2 670 034,0	2 031 639,6	1 146 186,3
У відсотках до підсумку	27,1	28,6	32,4	32,6	33,5	32,9
Жири та олії тваринного або рослинного походження	451 609,0	468 668,1	406 327,4	403 352,6	301 702,6	182 338,9
У відсотках до підсумку	7,8	7,4	5,4	4,9	5,0	5,2
Готові харчові продукти	2 506 063,8	3 026 725,6	2 965 476,5	3 219 545,6	2 601 785,3	1 607 736,9
У відсотках до підсумку	43,5	47,7	39,5	39,3	42,9	46,1

2010–2015 роки в загальній структурі імпорту аграрно-промислової продукції); найменш імпортованою – продукція борошномельно-круп'яної промисловості і шелак природний (менше 1,0%). Такі пропорції, на думку автора, як і у випадку з морепродуктами, обумовлені виробничою специфікою та спеціалізацією вітчизняних галузей. Наприклад, незважаючи на великі обсяги виробництва вітчизняних фруктів та горіхів, в країну все одно ввозиться значна кількість екзотичних плодів. Або в країні не вирощують кавові зерна, і без відповідного імпорту, не маючи достойних субститутів, не обійтись. Щодо вартісних показників зміни імпорту продуктів рослинного походження, то слід відзначити, що загальне зменшення цієї вартості на 26,7% за 2010–2015 роки викликане зниженням відповідного показника практично по всім видам продукції, за деяким винятком (зернові культури, насіння і плоди олійних рослин та рослинні матеріали для виготовлення, проте і по цим категоріям спостерігається переважно невеличке зростання).

Аналізуючи товарну структуру імпорту жирів, олій тваринного або рослинного походження та готових харчових продуктів, слід відзначити, що готові харчові продукти – найбільш імпортована категорія в загальному імпорті сільськогосподарської та продовольчої продукції. Через те, що кількість української сировини та якість готової переробної продукції не витримує конкуренції не тільки на світовому, але й на вітчизняному ринку, показники питомої ваги достатньо високі по кожному підвиду категорії «готові харчові продукти», а також знову йдеться про деяку «екзотичну» продукцію. Особливо це стосується тютюну і тютюнових виробів, алкоголю, какао і какао-продуктів. В останній період найменш імпортованими є цукор, кондитерські вироби з цукру та продукти з м'яса, риби (відповідно 1,9% та 1,7% в середньому за 2010–2015 роки в загальній структурі імпорту аграрно-промислової продукції). Аналізуючи вартісні показники імпорту готових харчових продуктів, можна відзначити його загальне зменшення (на 35,8%) за рахунок зниження відповідного показника по всім без винятку видам продукції цієї категорії. Тобто, ймовірно, має місце не тільки складне фінансове становище в країні, що призводить до зменшення обсягів закупівлі закордонних продуктів у натуральному вигляді, але й періодичне зменшення світових цін на окремі категорії продуктів.

Висновки. Аналіз товарної структури експорту та імпорту сільськогосподарської та продовольчої продукції показав, що Україна є активним учасником світового аграрно-продовольчого ринку. Вона як реалізує, так і закуповує сировину та готові продукти харчування у іноземних конкурентів.

Обсяги та співвідношення придбаної і реалізованої на світовому ринку продукції обумов-

лює набір факторів, а саме виробничі і фінансові можливості вітчизняних виробників, специфіка продукції, рівень іноземної конкуренції, світові ціни тощо.

В товарній структурі експорту живих тварин та продуктів тваринного походження переважають молоко та молочні продукти, яйця птиці і натуральний мед. В товарній структурі експорту продуктів рослинного походження зі значним відривом від інших видів продукції по цій категорії переважають зернові культури. Щодо товарної структури експорту жирів, олій тваринного або рослинного походження та готових харчових продуктів, то слід зазначити, що їх питома частка в загальній структурі експорту сільськогосподарської та продовольчої продукції знаходиться приблизно на одному рівні, на другому місці після зернових.

Товарна структура імпорту живих тварин та продуктів тваринного походження демонструє відносно високий рівень закупівлі риби і ракоподібних. Із продуктів рослинного походження найбільш імпортованою продукцією по цій категорії в країні є їстівні плоди та горіхи, а також кава та чай. Готові харчові продукти – найбільш імпортована категорія в загальному імпорті сільськогосподарської та продовольчої продукції.

Підвищувати рівень конкурентоспроможності сільськогосподарської продукції та нарощувати обсяги експорту продукції слід в декілька етапів, починаючи з досягнення стабільності в матеріально-технічній базі, закінчуючи формуванням раціональної маркетингової концепції.

Українські підприємства мають можливості для нарощування обсягів реалізованої на світовому ринку сільськогосподарської та продовольчої продукції за умов реалізації механізму зниження витрат на виробництво і реалізацію експортної продукції. Застосування інноваційного розвитку експортного потенціалу для вітчизняних аграріїв є неодмінною умовою його нарощування та удосконалення експортно-імпоротної структури товарної продукції.

БІБЛІОГРАФІЧНИЙ СПИСОК:

1. Гаркуша О.О. Ефективність зовнішньоекономічної діяльності підприємств / О.О. Гаркуша [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://masters.donntu.edu.ua/2003/fem/garkusha/diss/index.htm>.
2. Експорт аграрної продукції у 2015 році / Міністерство аграрної політики та продовольства України [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://minagro.gov.ua>.
3. Заєць К.Д. Державне регулювання виробництва та проблеми підвищення конкурентоспроможності сільськогосподарської продукції / К.Д. Заєць // Науковий вісник БДФА. Серія: Економічні науки : зб. наук. праць / гол. ред. В.В. Прядко. – Вип. 4. – Чернівці : Технодрук, 2009. – С. 190–195.
4. Зборовська Ю.Л. Підвищення конкурентоспроможності продукції – важлива умова нарощування екс-

- портного потенціалу АПК України / Ю.Л. Зборовська // Зовнішня торгівля: право та економіка. – 2007. – № 4. – С. 137–140.
5. Концепція Державної цільової програми розвитку аграрного сектору економіки на період до 2020 року : Проект / Офіційний сайт Міністерства аграрної політики та продовольства [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://minagro.gov.ua/apk?nid=16822>.
 6. Луценко В.О. Розробка заходів підвищення ефективності експортних операцій промислового підприємства / В.О. Луценко [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.uran.donetsk.ua/~masters/2002/fem/lutsenko/diss.htm>.
 7. Рослинництво України 2015 : стат. зб. / за ред. О.М. Прокопенка. – К. : Державна служба статистики України, 2016. – 180 с.
 8. Рубан І.В. Обґрунтування стратегії розвитку зовнішньоекономічної діяльності підприємства на засадах збалансованої системи показників / І.В. Рубан [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.rusnauka.com/9_EISN_2007/Economics/21328.doc.htm.